

en ige / onde dat r yfe
 2de 8 / Elt bit wool / sch alt
 1998 / 1998 / 1998

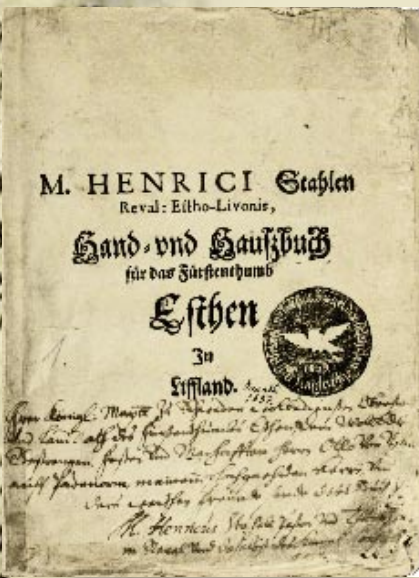
Lehekülg Wanradi ja Koelli katekismusest

metaes / Een ee een elon
 ninck sen Juma a / el uden pe
 rest / Pane een en ty techtel /
 piddap te ux ello oloma ninck eg
 fewe sves ei pidda l yndi yf
 surm / Eoheniet / ninck portu
 harwd enemb veliez / r / esz / Fe
 ick mōeda / oleme / M / icperest
 Poseb olecksis se / gt. re / wōyr
 se ynymyne o / ot / d ser / oth /
 san / Mynck si / wif / sn wylle
 tzussen peres / arthada / d / ayd
 eth se nuedt / r / lo / nynck / ygte
 we on / pidda / waly is / rah
 wa / roem / se / us / ain / a seel ole
 ma / sest syna / Ech / L / zel / ec
 Juma lysse / eb vidda ygtenes
 wōyma + wessi. uth iada / Oze
 nekath meye Juma / y / men /
 se on toe

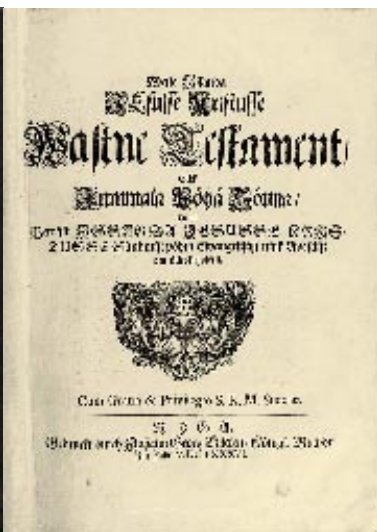
Henriku kroonika 1982. a. väljaanne

Synper... üles / se
 lwe kroy me / vdd / se Jua
 rla pa. xuma / ync / se
 sze al. se / pa lwe / f

H. Stahli „Käsi- ja koduraamatu“ tiitelleht autori pühendusega 1637.

ESIMESEST EESTI KEELE KIRJAPANEKUST ESIMESTE EESTIKEELSETE TEKSTIDENI

Esimene läbinisti eestikeelne raamat, lõunaestikeelne Uus Testament (1686)

: J. Rossihniuse lõunaestikeelse katekismuse tiitelleht

Kirjandusest võib kõnelda laiemas ja kitsamas tähenduses. Laiemas tähenduses on kirjandus kogu kirja-sõna, s.o kirjutatud ja trükitud või ka suuliselt edasi-antud sõna. Kitsamas tähenduses nimetatakse kirjanduseks üksnes **ilukirjandust** ehk **sõnakunsti** – kirjanduse seda osa, mis kujutab tegelikkust piltlikult, kujundite kaudu, ja mõjutab lugejat esteetiliselt.

Eesti rahvuskirjandus sündis alles 19. sajandil, kuid K. J. Petersoni luule või Fr. R. Kreutzwaldi loodud rahvuseepos ei tekkinud tühjale kohale. Enne seda, kui sule haarasid esimesed eesti kirjanikud, tekkis ja arenes eesti **kirjakultuur**, kujunes välja eesti **kirjakeel**. Eesti kirjakultuur tekkis ja hakkas arenema 13. sajandil, kui eestlastega asustatud aladele tungisid Läänemere idaranniku rahvaid alistama ja ristima tulnud sakslased ja taanlased. Esimesed eestikeelsed sõnad („Laula, laula, pappi!“) märkis oma ladinakeelsesesse ajaraamatusse Saksa ordu-rüütlitega kaasas olnud preester Henrik. Tema järgi nimetatakse seda ajaraamatut **Henriku Liivimaa kroonikaks**. Muistsete eestlaste oma kirjakultuuri olemasolu kohta puuduvad kindlad tõendid. Meie vöökirjadel on küll täheldatud mõningaid piltkirja tunnuseid, samuti võisid eestlased tunda ruunikirja, sest peremärkidelt ning läänesaartel kasutatud kalavõrgu-tähistelt on leitud sellele viitavaid elemente. Ent vana kiri, mida oskasid tõenäoliselt vaid vähesed, ununes tähtkirja kasutuselevõtuga.

Alistatud eestlased kuulusid seisuslikus ühiskonnas kõige madalamasse, talupoegade kihti. Neil oli raske haridust omandada ja seetõttu viljelesid eestikeelset kirjasõna sajandite vältel vaid võõramaalased, lähtudes sealjuures muidugi omaenda vajadustest ja eesmärkidest.

Esimeste eestikeelsete raamatute ilmumine 16.–17. sajandil oli seotud Saksamaa **reformatsiooni liikumisega** ja trükkikunsti levikuga. Erinevalt ladinakeelseid jumalateenistusi pidanud katoliiklastest nõudsid luterlased, et jumalasõna peab kirikus kõlama selles keeles, mida kõneleb kohalik rahvas. Samuti oli luterluse põhimõte, et igäiks peab saama pühakirja lugeda oma emakeeles, olgu tegemist kui tahes väikese rahvakil-luga.

Vanim eesti keelt sisaldanud raamat pole säilinud, kuid selle kohta on kaudseid teateid. Nimelt arestis Lübecki raad 1525. aastal vaadi raamatutega, mida taheti saata Riiga. Vaadis olid saksakeelsed luterlikud raamatud ja liivi-, läti- ning eestikeelsed missatekstid. Raamatud kästi põletada kui „luterlik jõledus”. Pole andmeid, kas otsus ka täide viidi, aga igatahes algab eestikeelse raamatu ajalugu olemasolevate faktide põhjal just sellest kadumaläinud trükisest.

Järgmine teadaolev eestikeelset teksti sisaldanud raamat on tuntud **Wanratti ja Koelli katekismuse** nime all. Sellest on säilinud ainult 11 kahjustatud lehekülge. Katekismuse koostas Tallinna Niguliste kiriku õpetaja Simon Wanratt ja eesti keelde tõlkis teose Pühavaimu kiriku eesti koguduse õpetaja Johann Koell. Raamat trükiti 1535. aastal Wittenbergis, kuid hävitati kaks aastat pärast ilmumist, põhjuseks arvatavasti lahknemine Lutheri katekismusest.

Rootsi valitsuse ajal 17. sajandil hakati üha enam mõtlema sellele, et talupoeg peaks suutma ka iseseisvalt jumalasõna uurida. Maarahva harimiseks asutati koole, lugemise õpetamiseks anti välja aabtsaid. Enne kui jõuti Piibli täieliku eestikeelse tõlkeni, ilmus mitu kirikukäsiraamatut ning ka Uue Testamendi tõlkeid. Ajaloolistel põhjustel kujunes eestlaste alal kaks kirjakeelt: põhjaeesti (tallinna) ja lõunaeesti (tartu) keel. Põhjaeestikeelse kirikukirjanduse rajajaks oli baltisaksa vaimulik **Heinrich Stahl**. Tema peateos, neljaosaline saksa- ja eestikeelne „Käsi- ja koduraamat...” (1632–1638) sisaldab Lutheri väikeste katekismust, kirikulaulude kogu, evangeeliume ja epistleid. Stahl andis välja ka esimese eesti keele õpiku koos sõnastikuga „Juhatus eesti keele juurde” (1637). Lõunaeestikeelse kirikukirjanduse rajaja on **Joachim Rossihnius** oma katekismuseväljaande ning kirikukäsiraamatuga „Evangeeliumid ja epistlid kõigiks pühapäevadeks terve aasta kohta” (mõlemad 1632).

Sõnaseletusi

apostlid – ristiusu kuulutajad, Jeesuse jüngrid

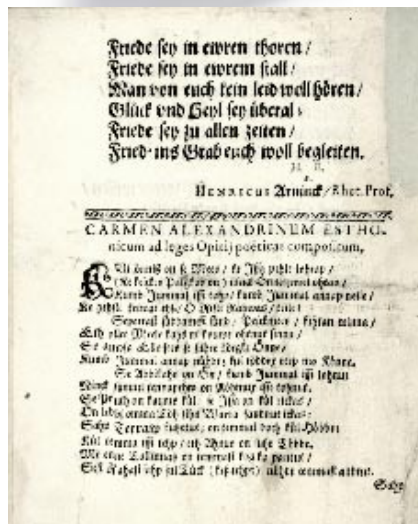
epistlid – apostlite kirjad Uues Testamendis

evangeeliumid – Uue Testamendi osad, mis räägivad Jeesuse elust ja õpetusest

katekismus – küsimuste ja vastuste vormis koostatud kristliku usuõpetuse käsiraamat

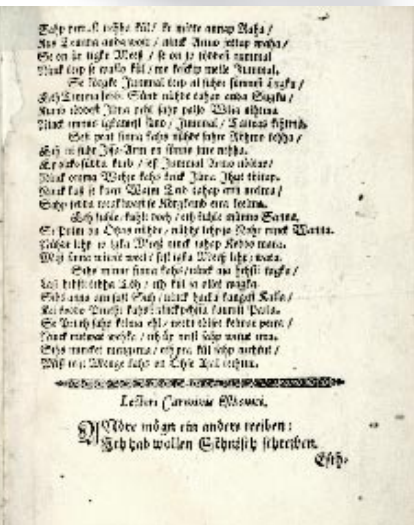

Esimese eestikeelse Piibli palgeleht

Esimese eestikeelse Piibli tiitelleht

Esimene eestikeelne luuletus, R. Brockmanni pulmalaul

17. sajandi lõpul levis esimese eesti koolmeistrite seminari asutaja ja õpetaja **Bengt Gottfried Forseliuse** lihtsustatud kirjaviisiga aabits, mida anti välja mitmes kordustrukis. Forselius lähendas saksa ortograafial põhinevat kirjaviisi eesti keele tegelikule hääldusele ja peagi sai tema rakendatud kirjaviisi üldkasutatavaks.

Eesti kirjanduse ajaloo esimesi suursaavutusi on täieliku eestikeelse Piibli „**Piibli Ramat / se on keik se Jummal Sanna...**” ilmumine 1739. aastal. Eesti lugejateni oli jõudnud maailmakirjanduse tähtteos. See pakkus nii õpetlikku lugemisvara kui ka meelelahutust, andis teadmisi teiste maade ja rahvaste ajaloo ja kirjanduse kohta, tõi eestlase mõttemaailma uusi mõisteid ja sõnu. Piibel oli tõlgitud põhjaeesti keelde ja selle laialdane levik rahva hulgas pani aluse ühise põhjaeesti murretele tugineva **eesti kirjakeele** kujunemisele.

17. sajand tõi eesti kirjandusse ka esimesed **eestikeelsed ilmalikud luuletused**. Nende autorid, saksa ja rootsi päritolu gümnaasiumi- ja kirikuõpetajad, kirjutasid neid oma sõpruskondades meelelahutuseks. Juba 14. sajandist alates oli Lääne-Euroopas levinud **juhuluule**, s.o pühendusluuletused pulmade, ristsete, matuste, ametisse pühitsemise, raamatute ilmumise jm oluliste sündmuste puhul. Algul olid need vaid ladina- või saksaakeelsed. Esimene teadaolev eestikeelne juhuluuletus, ladinakeelse pealkirjaga pulmalaul, ilmus trükist 1637. aastal. Selle autor oli sakslane, antiikkeelte professor ja kirikuõpetaja **Reiner Brockmann**, kellelt pärineb veel mitu eestikeelset, aga ka ladina-, kreeka- ja saksaakeelseid luuletusi. Eesti kirjanduse kulgu juhuluule suuremat ei mõjutanud, sest see ei jõudnud maarahvani, vaid jäi võõramaalastest kitsa ring harrastuseks.

Esimene **eestlase** loodud luuletus on Puhja kõstri ja kooliõpetaja **Käsu Hansu** 1708. aastast pärinev kaebelaul „Oh! ma waene Tardo Liin”. See räägib Tartule Põhjasõjas Vene vägede läbi osaksaanud kannatustest, mida autor tõlgendab kui Jumala karistust linnakodanike patuelu eest.

FAKTE JA VÄITEID

13. sajandil tekkis eesti kirjakuultuur.

1525. a. trükiti esimene eesti keelt sisaldanud raamat.

16.–17. sajandil pandi alus eesti kirikukirjanduse traditsioonile ja eesti kirjakeelele.

1739. a. ilmus eesti keeles Piibel.

17. sajandil sündis eesti ilmalik kirjandus.

Esimene eestlase loodud luuletus on Käsu Hansu „Oh! ma waene Tardo Liin”.

Ma Pöögast ogu kroonari,
 Linnulis Armatoni paal
 Ingi ma no andu d'p'as
 ja Rik no Rög'ent' k'ingja taal
 Ni mitto minna andu Manu
 No jorwa ikk'is k'assa andu
 Rög'alid' w'ingja Rall'ist' juin.
 Oh! ma r.

8
 Oh! ma w'aruu Tartu - lin
 Ma Riika muu Rall'ist'ist'
 Arnotu ma ollu juin
 Et' linnu omma Omal'ist'
 Rann'is w'ailu Rall'ist' w'ailu
 w'ailu ma ma ma ma
 Kassa, ma R'äp' juin.
 Oh! ma r.

9
 Ma Maali, w'ailu kullu
 w'ailu ma Riika w'ailu taal
 Ingi k'inn'ist' ill'is minna d'uid
 W'ailu k'oll'ist', h'annu g'ääl;
 Et' ni Rall'ist' ma w'ailu olli:
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Riika ma R'äp'ist' w'ailu juin
 Oh! ma r.

10
 Rög'alid' Rög'alid' l'äp' ma,
 w'ailu ma juin k'inn'ist'
 W'ailu ilma w'ailu j'ääl,
 Rög'alid' w'ailu w'ailu j'ääl,
 Et' w'ailu minna w'ailu j'ääl,
 W'ailu j'ääl w'ailu w'ailu juin,
 Oh! ma r.

11
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Minna Riika, w'ailu ma Maad,
 Riika ma w'ailu k'inn'ist'
 Ma k'inn'ist' omma w'ailu j'ääl:
 Et' w'ailu ma ma ma j'ääl,
 Ma k'inn'ist' minna w'ailu j'ääl,
 Et' ma ma ma ma ma juin.
 Oh! ma r.

12
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Oh! ma r.

Oh! ma alla tulle k'inn'ist'
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 W'ailu k'inn'ist' w'ailu
 W'ailu k'inn'ist' w'ailu
 W'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Oh! ma r.

13
 Tulle k'inn'ist' w'ailu k'inn'ist'
 Tulle k'inn'ist' w'ailu k'inn'ist'
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Oh! ma r.

14
 Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 W'ailu k'inn'ist' w'ailu k'inn'ist'
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Oh! ma r.

H. 277. Üks Kaunis

Jutto =

ja

Õppetusse-Ramat.

Eõbbra wõest, meie maa laste heaks, ja
 nendele eõbbra ajanduseks kogunud ja
 kõõõ pandud, k'õõõ õppetusse
 ingema.

Tallinas
 w'ailu k'inn'ist' w'ailu k'inn'ist'

Friedrich Gustav Arwiliuse „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat“ (1782) on esimene säilinud eestikeelne ilmaliku sisuga juturaamat.

Ingi w'ailu k'inn'ist' w'ailu
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Et' w'ailu ma ma ma w'ailu;
 Oh! ma r.

Lehekülj Käsu Hansu kaebelaulu 1845. a. tehtud üleskirjutusest

ESTOFIILIDE AEG

19. sajandi alguskümnendid tõid Eesti ühiskonda suuri muutusi. Kaotati pärisorjus (Eestimaa kubermangus 1816, Liivimaal 1819); levisid valgustus- ja romantismiideed. Tegevust alustasid esimesed eesti päritolu kirjamehed.

Valgustuskirjandus. Juturaamatud

Otto Reinhold von Holtzi „Lugemised Eestimaa talurahva mõistuse ja südame juhatamiseks“ (1817)

18. sajandi teisest poolest – 19. sajandi algusest hakkas eestikeelse kirjavara hulk aegamööda suurenema. See oli seotud valgustus- ja romantismiideede jõudmisega siinsesse kultuuriruumi. Valgustajad pidasid inimese põhiolemuseks mõistust ning uskusid, et teadmiste levitamise kaudu on võimalik ühiskonda muuta ja selle korraldust parandada. Niisiis sai eesmärgiks enese ja teiste harimine. Asutati lugemisringe ja teadusühinguid, maarahvale hakati välja andma kalendreid ja ajalehti, ilmusid esimesed eestikeelsed ilmaliku sisuga juturaamatud. Selle kõigega kaasnes kohalike põlisrahvaste (eestlaste ja lätlaste) lähem tundmaõppimine.

Juturaamatute autorid olid peamiselt kohalikud saksa haritlased, pastorid ja kooliõpetajad (Fr. G. Arvelius, Fr. W. von Willmann, J. W. L. von Luce, O. R. von Holtz jt). Enamasti oli selleaegne eesti kirjandus tõlkeline – talurahvale eestindati ja mugandati teiste maade kirjandusest lihtsa sisuga rahvaraamatuid – ja nõnda kujunes eesti talupoja lugemisvara sisult samasuguseks, nagu see oli näiteks Saksamaa talurahval. Autorid soovisid oma „vaest venda“ aidata, õpetada ja kasvatada; nii nagu kirikukantslist, nii manitseti ka kirjasõnas talupoega kuulekusele ja jumalakartlikkusele, ent teisalt anti ka juhiseid ja näpunäiteid paremaks elukorralduseks. Teoste põhiolemuse võtab ilmekalt kokku ühe Otto Reinhold von Holtzi loo pealkiri – „Jut on se Koroke, õppetuse on se Iwwa“. Et selleaegsed kirjamehed olid enamasti eestihuvilised muulased, nimetataksegi kõnealust perioodi estofiilide ajaks.

Eialgu oli ilmalikke juturaamatuid vähe, nende hulk hakkas kasvama 1830. aastatel, kui tänu maarahva haridusolude ja majandusliku olukorra paranemisele suurenes raamatute

nõudlus. Didaktilise kirjanduse kõrvale sugenes ka põneva süžeeaga meelelahutuslikke nn **rahvaraamatuid**. Neid hakasid baltisaksa autoritele lisaks üha enam mugandama ka eesti haritlased – köstrid ja kooliõpetajad. Näiteks olid Fr. R. Kreutzwaldi esimesed eestikeelsed teosed – karskusteemaline jutt „Viina katk” (1840) ja sentimentaalne rahvaraamat „Vaga Jenoveva ajalik eloaeg” (1842) – samuti mugandused saksa keelest.

Aimekirjanduse algus. Ajaleht

Äksi pastor **Otto Wilhelm Masing** (1763–1832), eestlasest köstri poeg, seadis nagu teisedki valgustajad oma kirjanduslikule tegevusele puhtpraktilised eesmärgid: anda talupojale uusi teadmisi, õpetada teda oma peaga mõtlema ning elu arukalt korraldama. Rahvale mõeldud raamatud pidid olema esmajoones õpetlikud, harivad, mitte meelelahutuslikud, ja kirjutatud niisuguses eesti keeles, nagu rahvas seda kõneleb. Masingu tähtsaim teos on „Pühapäeva Wähhelugemissed” (1818), millega ta pani aluse eesti **aimekirjandusele**. Tema väljaantud „Marahwa Näddala-Leht” (1821–23, 1825) on esimene järjepidev eesti ajaleht (üldse esimene eestikeelne ajaleht „Tarto maa rahwa Näddali-Leht” ilmus 1806. a. ainult mõne kuu). Masing kirjutas ka mitu aabitsat, aritmeetikaõpiku jt kooliraamatuid.

Ühtlasi oli O. W. Masingu teeneks eesti kirjakeele uuendamine. Ta tõi sellesse palju rahvapärast materjali, võttis kasutusele uusi oskussõnu ning püüdis ortograafiat lähendada keele hääldusele. Ortograafiaalastest uuendustest oli tähtsaim **õ-tähe kasutuselevõtt** (varem asendasid seda kirjas oe, ö, o või e).

Esialgul ei leidnud Masingu teosed kuigi palju lugejaid – ta oli oma ajast ees. Järgmisele põlvkonnale aga pakkusid need juba hinnatud ja huvitavat lugemisvara. Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi silmis oli Masing varasemate kirjameeste hulgas ainus, kes oli mõistnud eesti rahvast ja eesti keelt ning kellelt võis õppida, kuidas ja mida tuleb rahvale kirjutada.

Lehekülgi O. W. Masingu „Pühapäeva vahelugemistest”

Eesti keele ja kultuuri uurimise algus

J. H. Rosenplänter

J. H. Rosenplänteri ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” („Lisandusi eesti keele paremaks tundmaõppimiseks”) esimene vihik (1813)

Valgustuse rüpes sündinud romantismiideede mõjul tärkas baltisaksa haritlastel tõsisem huvi eestlaste ajaloo, kultuuri ja identiteedi vastu. Haritud lugejate tarvis hakati välja andma Baltimaade elu-olu, ajalugu ja rahvaid tutvustavaid ning kohalikke olusid kritiseerivaid raamatuid, asutati seltse eesti keele ja kultuuri uurimiseks.

Eesti keele ja rahvaluule aktiivsem uurimine algas Pärnu pastori **Johann Heinrich Rosenplänteri** (1782–1846) tegevusest. Aastail 1813–1832 avaldas ta oma kulul saksakeelset ajakirja „Beiträge...” – esimest eesti keelele ja kirjasõnale pühendatud teaduslikku väljaannet, kus ilmus keele-, kirjandus- ja rahvaluulealaseid uurimusi ning eestikeelseid tekste. Rosenplänteri arvates oli eesti keele oskus vajalik kõigile sakslastele, kes maarahvaga pidevalt suhtlesid – mitte ainult pastoreitele, vaid ka kohtunikele, arstidel ja kaupmeestele. Seetõttu pidas ta vajalikuks gümnaasiumides eesti keele õpetamist ja üks „Beiträge” vihik oligi koostatud kui gümnaasiumiõpik.

Rosenplänter alustas esimesena ka eestikeelsete ja eesti keelt puudutavate käsikirjade kogumist. Tänu temale on säilinud Kristjan Jaak Petersoni luuletused ja päevaraamat, Otto Wilhelm Masingu kirjad jm.

FAKTE JA VÄITEID

18. sajandi teisel poolel hakkasid ilmuma esimesed rahvalgustuslikud raamatud ja ajalehed, populaarseks said põneva süžeeaga meelelahutuslikud rahvaraamatud.

18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul panid **estofiilid** aluse eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule uurimisele.

Estofiilide ideed ja algatused said 19. sajandi II poolel sündinud rahvusliku liikumise lähtepunktiks.